

ЎЗБЕКИСТОН ТАРИХ ВА МАДАНИЯТ ЁДГОРЛИКЛАРИНИ
САҚЛАШ ЖАМИЯТИ

М. Е. МАССОН

САМАРҚАНД ОСОРИ
АТИҚАЛАРИГА ОИД
УЧ ВОҚЕА

«ЎЗБЕКИСТОН» НАШРИЕТИ

Тошкент — 1973

Ўзбекистон тарих ва маданият ёдгорликларини сақлаш жамияти правлениеси президиумининг илмий тахрир кенгаши қарорига мувофиқ нашр этилмоқда.

Массон М. Е.

Самарқанд осори атиқаларига оид уч воқеа. Т., «Ўзбекистон», 1972.
40 б. с илл. (Ўзб-н тарих ва маданият ёдгорликларининг сақлаш жамияти).

Массон М. Е. Три эпизода, связанные с самаркандскими памятниками старины.

3-2-1
1973

902.6

Муҳтарам китобхонга ҳавола этилаётган ушбу рисола профессор М. Е. Массоннинг қаламига мансуб тарихий очерклардир. Муаллиф воқеаларни ўзининг кўнгил ойнасига тушириб кўрсатади. Маълумки, мемуар адабиёт ўзига хос жанрдир, бу жанрда қалам тебратган киши давр хусусиятларини ўз кўнглидан ўтказиб қоғозга туширади. Бу асарларда ўтган кунларнинг ҳолисона манзаралари ва муаллифнинг ана шу ўтган ҳодисаларга муносабати ҳам баён этилади. Мемуарларнинг жозибаси шундаки, ёзувчи шахсининг ажойиблигига қараб ўша даврнинг расмий ҳужжатларида акс этмаган қирралари китобхон кўзига чалинади.

М. Е. Массон — Ўрта Осиё археологиясининг оқсоқоллидир. У 75 ёшга тўлди. У революцияга қадар Туркистон ҳаётининг ва Ўрта Осиёдаги Совет республикалари янги социалистик турмушининг гувоҳи бўлди. Олим археологик тадқиқотларнинг фаол қатнашчиси, қадимий осори атиқаларни муҳофаза этиш ва таъмир (реставрация) қилишда актив қатнашган. У ҳанузгача ҳам ҳормай-толмай ишлаб келмоқда.

Қўлингиздаги ана шу очеркларда авторнинг услуби, тафаккур тарзи, тили ўқувчини мафтун этар деб ўйлаймиз. Автор икки даврнинг шоҳиди бўлганлиги учун ҳам, ана шу даврларнинг хусусиятларини акс эттиришга уринган.

Ўзбекистон тарих ва маданият ёдгорликларини сақлаш жамияти президиумининг илмий таҳрир кенгаши.

САМАРҚАНД ОБЛАСТИДА БИЯНАЙМАН¹ ОССУАРИЙЛАРИНИНГ ТОПИЛИШИ

Рассом Михаил Васильевич Столяров Самарқанд осори атиқаларини меҳр ва ишқибозлик билан тўплаётган ва ўрганаётган Василий Лаврентьевич Вяткин ва ҳарбий инженер Борис Николаевич Кастальскийга ҳаваси келарди.

Михаил Васильевич асли оренбурглик, ҳунарманднинг ўғли бўлиб, отаси худо ва азиз-авлиёларнинг суратларини чизиб тирикчилик қиларди, у эсини танигандан бери ота касбига ўрганиб келди. Уларнинг бутун аждоди —

¹ Биянайман иборасидаги Найман сўзи Зарафшон воҳасида яшаган, келиб чиқиши турк-мўғулларга бориб тақаладиган ўзбек уруғининг номидир. Географик термин сифатида Биянайман номи кейинчалик пайдо бўлган. Бу ҳар қалай XVIII асрдан бери тилга олинса керак. Найманлар ўша замонларда отнинг Найман деб аталган зотини етиштирган эканлар.

Биянайман оссуарийларининг намуналари Б. Н. Кастальский қўлида йиғилган бўлиб, у бир неча йиллар мобайнида ишқибозлик орқасида шу иш билан машғул бўлган. Бу оссуарийларни 30-йилларда Давлат эрмитажи ундан сотиб олди. Бу осори атиқаларини А. Н. Борисов батафсил баён этиб берди ва туширилган тасвирларни таҳлил этди (қизиққан ўртоқлар А. Борисовнинг «Биянайман оссуарийларидаги тасвирларнинг таҳлиliga онд» мақоласини ўқишлари мумкин. Эрмитаж, Шарқ бўлими асарлари, Т. II, Л., 1940, 25—49-бетлар). Яна Л. И. Ремпель асарини ҳам тавсия этиш мумкин («Ўзбекистон тасвирий санъатининг машҳур ёдгорликлари» китоби, Тошкент, 1959, 61—62-бетлар) Ремпельнинг фикрича оссуарийлардаги одамларнинг тасвири илгари айтиб келинганга нисбатан анча кўп экан. Бу тасвирлар кам деганда 6 хил оссуарийларда учрайди. Бу оссуарийларнинг олд томонида пештоқ тагида турган одамларнинг тасвири туширилган.

Ўрта Осиёдаги маҳаллий нумизматика объектларини ўрганиб чиқиш шунинг кўрсатдики, Б. Н. Кастальский Биянаймандан топган осори атиқалар қаторида қўлга киритилган мис тангалар турк — сўғд даврига мансуб бўлиб, VII асрда зарб қилинган. Оссуарийларнинг ёши ҳам шунча бўлса керак.

отаси ҳам, буваси ҳам иконалар чизиб келишган. Аввалига Миша отасига қаршиб, бўёқ тайёрлаб берар эди. Кейинчалик қишлоқ бутхоналарида эскириб, ранги кетиб қолган иконаларни таъмир қилиб юрди. Дўзахнинг оловига бўёқ берди, эскириб кетган азиз-авлиёларнинг суратларига бўёқ тортди. Мусо пайғамбарнинг ваъз-насиҳатлари ёзилган текстларга қайтадан ранг берди. Ишга бир оз қўли келиб қолгач, отаси унга азиз-авлиёларнинг кичкина-кичкина суратларини чизишни буюраверди. Даромаднинг бир қисми ўспириннинг чўнтагига тушар эди. Ёш эмасми, баъзан шўхлик қилиб, икона заминига оғзини очиб турган шохли шайтоннинг калласини, гоҳида эса думини гажак қилиб турган шайтоннинг бутун суратини чизар ва устига бўёқ тортиб, авлиё Николайнинг ёки Ионна Златоустнинг турқини туширарди. Ана шу суратларнинг харидорлари оз эмасди. Художўй кампирлар ана шу суратларни ҳаваскор рассомдан арзон-гаровга сотиб олиб, бутхонага илиб қўйишар, уни асраб-авайлашиб ўлиб юришар эди. Хуллас, бу суратлар ўпилавериш, чанги тез-тез артилавериш, бўёғи ўчиб кетарди. Бўёқ остидан шохли шайтонлар ва иблисларнинг сурати чиқиб қолар эди. Довдираб қолган кампирлар диндан озган ўспиринни қарғаб, нопок суратларни йўқотиб юборишар, беихтиёр қилган гуноҳларини кечирриш учун худога сиғинардилар.

Йил кетидан йил ўтиб бораверди. Азиз-авлиёларнинг суратини ҳадеб чизавериш Мишанинг жонига тегди. Бу серғайрат, истеъдодли йигитнинг кўнгли бошқа тузукроқ ҳунарни истарди. Мактабни тугатгач, қишлоқ ўқитувчиси бўлиб ишлади, тез орада кўнгил сайру саёҳатларни истаб қолди. Шундай қилиб Туркистонга келиб қолди. Бир оз Қаспий денгизидаги Узунада ярим оролида тўхталиб, Самарқандга келди, умрининг охиригача шу ерда яшади. Орзу-умидлари ана шу шаҳарда ушалди. У қадимий ёдгорликларнинг ашаддий ишқибози, суратчиси ва қадимги обидаларнинг йиғувчиси сифатида танилди. Михаил Васильевич уларни ер қаъридан ўз қўли билан қазиб оларди. У кўп қазув ишларини ўша даврда Панафутин ғишт заводи ён-верида европаликлар қабристонини атрофида олиб борди. Бу ерда ўрта асрларда бадавлат маҳаллалар бўлган экан. Хумдонда ишлаётганлар тупроқ қазишганида ер қатламлари орасидан ўтган асрларга онд бирон-бир аломат сезилса, Столяров мардикорларга бир сўм-ярим сўм

Рассом М. В. Столяров.

бериб, бу ерда уни холи қолдиришни, ишларини бошқа жойда давом эттиришларини илтимос қиларди. Михаил Васильевичнинг ўзи кун бўйи теша ёки кичкина белкурак билан ер ковлаб уймалангани-уймаланган эди.

М. В. Столяров тўплаган археологик обидалар орасида Самарқанднинг ўрта аср кулолчилигига оид намуналари катта ўринни олади. У тўплаган буюмларнинг айримлари Самарқанд музейига, Киев, Москва, Ленинград музейларига, бир қисми эса Европа мамлакатларидаги ва Америкадаги музейларга тушиб қолди.

Михаил Васильевич Самарқанддаги меъморлик обидаларини суратга тушира бериб, катта шуҳрат ордирди. Самарқандда анча таниқли бўлган бу одам бетўхтов тамаки чекар экан: «Мен тўплаган нарсалар денгиздан бир томчи, холос. Борис Николаевич Кастаньскийга қойилман. Қадимги обидалар хазинаси ўшанда. Ҳар қалай қўли узунда—бадавлат одам. Коллекцияси ҳам ўшанга яраша», — дерди ҳавас билан.

Ҳақиқатан ҳам шундай эди. Самарқанд ҳарбий инженерлик дистанциясининг бошлиғи ҳарбий инженер Б. Н. Кастаньский ўзига тўқ одам эди. Қадимги ноёб нарсалар билан савдо қилувчи савдогарлардан таниш-билишлари кўп эди. Унинг доимо қидириш ва йиғиш билан шуғулланувчи ўз одамлари бор эди. Ҳатто бир қадар унинг «мухолифи» бўлган В. Л. Вяткинда ҳам бунчалик катта имконият йўқ эди. Қадимги буюмларга ишқибозлик, уларни ўрганишга бўлган ҳавас феъл-атвори ва касбкори турлича бўлган бу кишиларни беихтиёр тўқнаштирди. Бу мухолифлар осори атиқаларга азбаройи ишқибозликларидан бора-бора дўст бўлиб кетдилар. Баъзан манфаатлари зид бўлиб келганда ҳам оралари бузилмаганини 1908 йилги воқеа кўрсатиб турибди.

В. Л. Вяткиннинг Абдувоҳид кўкнори деган осори атиқа изловчи ишчиси бўлар эди. Лекин ўша йили баҳорда Абдувоҳиднинг иши юришмай қолди. Афросиёбдек нодир буюмлар хазинасида ҳам Абдувоҳид тузук-

роқ нарса тополмади. Шаҳар чеккаларида ҳам қўлига арзирлик нарса илинмади. Даромаддан путур кетди. В. Л. Вяткиннинг бир сўм, ярим сўмлик мадади ҳеч нарсага етмасди. Бибиҳоним масжиди харобалари ёнидаги кўкнорихона аҳли ҳам ҳамёни бўш Абдувоҳидни ариқ бўйидаги палосга таклиф этмай қўйди. Кўкнорихонада кўкнорини ҳам, нашани ҳам насняга беришмасди. Абдувоҳиднинг ялиниб-ёлворишлари ҳам, қасами ҳам, дўқ-пўписалари ҳам фойда бермади. Абдувоҳид Вяткин билан бамаслаҳат, омад қидириб Каттақўрғонга равона бўлди. У ерда омади келиб қолди.

Абдувоҳид Каттақўрғондан димоғи чоғ бўлиб қайтиб келарди. Хуржунида ажойиб буюмлар, буни кўрган В. Вяткин ҳой-наҳой Абдувоҳидга мўмай пул берса керак. У В. Вяткиннинг Петров кўчасидаги уйи остонасига шу хаёллар билан қадам қўяди. Лекин тарвузи қўлтигидан тушиб қайтиб чиқди. Уй эшигини тақиллатганида Вяткиннинг хотини Елизавета Афанасьевна эшикни аста очиб, «Вася Тошкентга кетган» деб гапни қисқа қилиб қўя қолди. Абдувоҳиддан «нима ишингиз бор эди», деб сўраб ҳам ўтирмади, эшикни тарс ёпиб кириб кетаверди.

— Оббо, энди нима қилдим? — деб ўйлади Абдувоҳид, — буюмларни пуллашим керак.

Топилган буюмларнинг ноёблигига Абдувоҳиднинг ишончи комил эди. Буларни-ку пуллаш осон. Агар атиқачи дўконига борса, аввало у «бошимга ураманми?» дегандек муомала қилади. Кейин савдолашиб кетади, талашиб-тортишади. Бу-ку турган гап. Лекин Абдувоҳид ҳарқалай Вяткин тўрада ишлайди. Бир оғиз унинг юзидан ўтиши керак. Каттақўрғонга ҳам Вяткин юборган. 3 сўм пул ҳам берган. Қандоқ бўларкин?!

— Қизиқ бўлди-да! Нима қилсам экан? — деган хаёл билан Абдувоҳид бўшашиб Вяткиннинг уйи олдида туриб қолди.

Сўнгра, нима бўлса бўлар, пуллайман, деган фикрга келди-ю, Чорсуга, ноёб буюмлар сотиладиган бозорга эмас, балки инженер Б. Н. Кастальскийнинг уйи томон юриб кетди. Кастальский осори атиқаларни сотиб олаётганида савдолашиб ўтирмасди. Ҳамонки, Вяткин тўрага хпёнат қилинар экан, тузукроқ наф кўриш керак эди.

Б. Н. Кастальский ноёб буюмлар бозорининг қўли очик харидори эди. У Туркистонга 1888 йилда Николаев

шаҳридаги инженерлик билим юртини битириб келди. Ёш офицер ўша кездан бошлабоқ археологик топилмаларни йиғишга муккасидан берилди. У айниқса мусулмончиликкача бўлган даврдаги сопол ҳайкалларга ўч эди. Бир неча йил ишлаганидан кейин Петербургга ҳарбий инженерлик академиясига ўқишга кетаётганида унинг қўлида маҳаллий осори атиқаларнинг ноёб топилмалари бор эди. Унинг бошлиғи ҳарбий инженер Илья Титович Пославскийнинг ҳам ана шу буюмларга «ишқи» тушиб қолди. Хуллас, Кастальскийга хиралик қилиб: «коллекциянгни менга берасан», деб туриб олди. Кастальский чор-почор рози бўлди. Кастальский бир неча йилдан кейин академияни битириб келди ва яна ишқибозлигини қўймади. Археология ва нумизматик коллекцияларни йиғишни қайтадан бошлади. Бутун бўш вақти-ю, топган-тутгани шунга кетарди. Унинг рус халқи, кейинчалик совет фани олдидаги хизмати ҳам шу бўлди.

Туркистондаги революцияга қадар мавжуд бўлган қадимий ёдгорликлар бозорларида сотилган ноёб буюмлар асосан чет элларга кетаверди. Айрим хорижий юртлардаги нумизматика фирмалари Самарқандга махсус корчалонлар юбориб, маҳаллий аҳолидан танга сотиб олар эдилар. Қадимий қўл ёзма ва китоблар, археология ва нумизматика буюмлари Ғарбий Европа мамлакатларига ташиб кетилаверди. Туркистондаги музейлар ҳам ва кўпинча марказдаги музейлар ҳам бунга бефарқ қараб тура бердилар. Лекин маҳаллий осори атиқа ишқибозларининг куч-ғайрати, маданий ёдгорликларнинг четга чиқиб кетишига бир қатор ғов бўларди. Булар орасида Б. Н. Кастальский айниқса таниқли одам эди. Б. Кастальский хизматлари туфайли Совет ҳокимияти йилларида Москвадаги Шарқ маданияти музейи, Давлат Эрмитажи ва қисман Самарқанддаги музей илмий жиҳатдан аҳамиятга молик бўлган буюмларни қўлга кирита олдилар. Шундай бўлмаганида ана шу ноёб буюмлар ҳам хорижий юртларга чиқиб кетган бўлур эди.

...Полковник Кастальский Абрамов хиёбонига туташиб кетадиган Александр кўчасидаги уйлардан бирида яшар эди. Абдувоҳидни бу ерда бошқача қарши олишди. Ёш, эпчил сапёр деншчиклик вазифасини бажараётганига кўп вақт бўлган бўлмаса ҳам хўжайинининг қадимий ёдгорликларга ишқибоз эканлигини дарров пайқаган эди.

Деншчик Абдувоҳидни чойга таклиф қилиб тез орада хўжайинини ишдан қайтишини айтди.

Абдувоҳид кўп кутмади, шанба бўлгани учун инженер ишдан барвақт қайтди. Нотаниш киши кутиб ўтирганини эшитиб, полковник кабинетига ҳам кирмай, айвонга чиқди. Абдувоҳидни чақирди. Унинг олиб келган сопол идишларини кўриб Кастальский буюмларнинг ноёблигини дарров фаҳмлади. Бу сополларга одамнинг тасвири ўйиб туширилган эди. Қисқа савол-жавобдан кейин кўкнорнинг омади ўзи ўйлагандек юришиб кетмади. Унинг қоринини тўйғазишди, кейин полковник билан файтунга чиқди. Абдувоҳид аравакашнинг ёнидан жой олди. Ҳадемай темир йўл вокзалига етиб келишди. Поездга ўтиришиб, Каттақўрғонга жўнашди. Полковник қоронги тушмасдан сопол буюмлар топилган ерга етиб боришга шошилар эди. Самарқанд вокзалидан юборилган телеграммага кўра, ҳарбийларнинг араваси уларни Каттақўрғонда кутиб турган экан. Нарпай ва Мухтор ариқларига солинган янги кўприклардан ўтишиб Каттақўрғондан беш чақиримча узоқлашиб кетишди. Чап томонда Чалақўрғон тепалиги кўрина бошлади. Тез орада йўловчилар Биянайман қишлоғига етиб келдилар. Қишлоқ билан Қорадарё ўртаси тўқай ва ботқоқлик. Абдувоҳид ҳалиги топилмаларни ана шу қишлоқ чеккасидан топган эди.

Бу ерга келишганида қош қорайиб қолган эди. Ер бир одамга қарашли бўлиб, беда, терак ниҳоллари, сабзавотлар экилган ва бир неча тут дарахтлари ҳам бор эди. Абдувоҳид қазиган лаҳм-чуқур оғзида сопол парчалари сочилиб ётарди. Борис Николаевич бу ерларни кўздан кечирар экан, яна икки жойда ана шундай сопол буюмларга дуч келди. Наривери ариқчалар қазилган эди, ҳақиқатдан ҳам Кастальскийни қизиқтирган маданий обидалар кўп экан. Хуллас, қазилган ишларини бошлаб юбориш керак эди.

Қоронги тушиб қолди. Бошпанани ўйлаш керак эди. Бир бойнинг меҳмонхонасида тунашди. Эртасига ҳалиги ернинг эгаси биянайманлик одамни чақириб келишди. У ерни қазилган розилик бермади. Экинларни баҳона қилиб туриб олди. Келтирилган зарарни бир ярим-икки баравар қилиб тўлашга ҳам кўнмади.

Б. Н. Кастальский бўшанг одамлардан эмас эди. Айниқса археологик қазилмаларга оид ишларда ҳеч нарса-

ни аямасди. Бир вақтлар Борис Николаевичга Самарқанднинг шимоли-шарқидаги Чўпонота тедалигининг жанубий ён бағрида тегирмон қуришаётганда нақш солинган мрамар тахтачаларни тўғон тагига қўйиб юборишди, деб хабар қилишди. Кастальский дарров етиб келди. Кўрасаки, ҳаммаси бор гап. Мрамар тахтачалар XV асрда тайёрланган бўлса керак. Эҳтимол, бу темиррийлар саройининг, балки Улуғбек саройининг қолдиқларидир. «Бу мрамар ҳам коллекциямга қўшилиши керак», деб ўйлади у. Тегирмончи ҳам бўш келмади. Тўғонни бошқа материалдан текинга қурдириб беришга ҳам кўнмади. Шунда Б. Н. Кастальский, бутун тегирмонни сотиб олди. Тегирмончи иншоотни катта пулга сотди. Шу тариқа Кастальский мрамар панжаралар, нақш солинган мрамар тахтачаларни қўлга киритди. Кейинчалик Кастальский тегирмонни сотиб юборди. Кетган харажатларнинг бир қисми қопланди.

Биянайманда ҳам шунга ўхшаш воқеа содир бўлди. Таржимоннинг фикр-мулоҳазалари ўринли бўлишига унча ишонқирамаган Б. Кастальский жойнинг нархини ошираверди, бир соат ўтар-ўтмас олди-сотди савдоси ҳал бўлди. Осори атиқа чиққан ер дов-дарахти билан жуда баланд баҳога сотиб олинди. Ер хўжайинининг кайфи чоғ эди. Қози ҳужжатларга муҳр босишдан илгарийёқ унга хамир учидан патир дегандек пул ҳам берилди.

Якшанба куни кечқурун Б. Кастальский билан Абдувоҳид Самарқандга мамнун бўлиб қайтиб келишди.

Шундан бир неча кун ўтгач, Тошкентдан қайтиб келган В. Вяткин Б. Кастальскийнинг уйида меҳмон бўлганида, у Абдувоҳиднинг қилмишидан нолигани йўқ. Хотинидан ҳам раижимади. Кастальскийга хасадлик ҳам қилмади. Шу куни Кастальский Биянаймандаги мусулмончилик давригача бўлган қизиқ археологик топилмалар ҳақида гапириб берди. У Вяткинни ҳам яқин орада бўладиган қазишмаларда қатнашишини илтимос қилди. Одамларнинг суратлари туширилган сопол идиш парчаларини кўздан кечиришар экан, Вяткин ҳам, Кастальский ҳам кичкина яшик шаклидаги сопол оссуарийлар зароастрийлар динига сифинувчиларнинг тобути бўлиши керак деган фикрга келдилар.

Апрель ойида Самарқанд ҳарбий инженерлик дистанциясининг бошлиғи отпуска сўраб олиб, В. Л. Вяткин

билан биргаликда Биянайманга қараб жўнади. Оссуарий парчалари топилган жойни бир неча кун қазинди. Катта майдон ковланди. Ер юзидан бир ярим-икки аршин қазиб тушилди. Тобутларнинг кўпдан-кўп парчаларини ва уларнинг қопқоқлари парчаларини топинди. Оссуарий деворларининг олд томонига одамлар ва нақшлар тасвири туширилган 700 парча топилди. Тасвирсиз сополлар отиб юборилди. Маълум бўлишича оссуарийлар дастлаб қўйилган жойда эмас экан, уларнинг майдаланган бўлаклари ҳозирги жойга келиб қолган. Бу парчалар бир-бирига мос тушмасди. Улар турли-туман тобутларнинг бўлаклари бўлиши керак, деб тахмин қилинди. Бу тобутларни тўртга бўлинди. Одамлар ва нақш тасвирлари юмшоқ гилга чақич босгандай туширилган эди.

Айниқса иккита эркак кишининг тасвири қизиқ эди. Улар ё қиличга, ёки ҳассага ўхшаш нарсага суяниб туринди. Яна бошқа икки аёл эса муқаддас буюмларни кўтариб кетишаётгандай. Бу кишиларнинг тасвири равоқлар тагига туширилган эди. Оссуарийларнинг ёни ва тепасига кунгирадор нақш туширилган. Самарқанд районидаги бўлак зароастрийлар давридаги тобутларга муқояса қилиб шундай хулосага келинди: бу тобутларнинг бўйи узун бўлиб, ярим метрга борган. Баландлиги эса кам деганда 30 сантиметр бўлган.

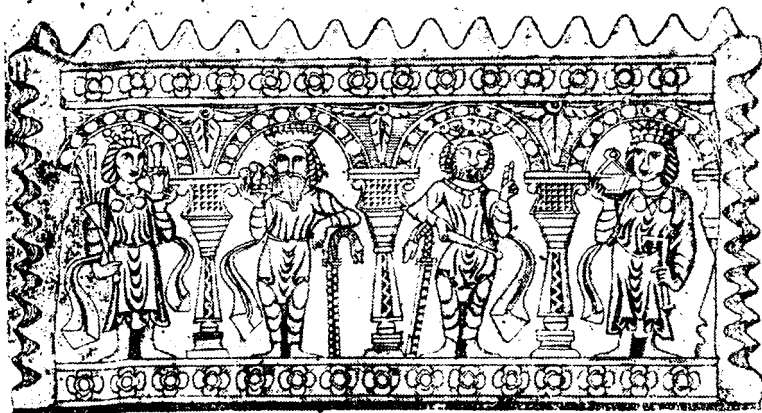
Биянайман оссуарийлари жуда қизиқ, сирли бир ёдгорлик бўлиб чиқди. Уларга туширилган тасвирларни «ўқишга» имкон бўлмади, қай вақтда тайёрланганини ҳам билиб бўлмади. Уларнинг ёнидан номаълум мис тангалар чиқди. Уларнинг бир томонида эркак кишининг бюсти, орқа томонига эса «у» ҳарфига ўхшаган белги қўйилган эди. Унинг атрофида эса чалкаш ёзилган ҳарфлар учради.

Бу топилмаларнинг сирини очмоқ учун этнографик маълумотлар зарур эди, маҳаллий аҳолидан: «илгари ҳам ана шундай сопол-гил яшиқлар топилганмиди, буларни нимага ишлатишган», деб суринтира бошлашди. Дастлабки олинган жавоб ҳеч қутилмаган эди. Айтишларига қараганда, бундай буюмлар шу атрофда учраб турармиш ва улар эшакка охур бўлар экан. Яна жуда кўп кексалар ҳам бу гапни маъқуллашди. Бу тадқиқотчиларни ҳангу-манг қилиб, ҳафсалаларини пир қилгудек бўлди. Бирмунча вақт ўтгач, ҳамма нарса равшан бўл-

ди. Маълум бўлишича, бир вақтлар қишлоқда кимдир ер тагидан ичи бўш синиб нетмаган оссуарий топиб олибди. Деҳқон ўйлаб-нетиб ўтирмай, уни эшагига охур қилиб олган. Кундан-кун ўтиб, эшак уни синдириб қўйган, шундан кейин оссуарийни отиб юборишган.

Шу тариқа Қастальскийнинг ҳам навбатдан ташқари отпускази тугаб қолди, иш чала-ярим қолиб кетди. Қўлга туширилган «ўлжа» Самарқандга олиб кетилди ва Қастальскийнинг коллекциясига қўшилди. Уша кезлари археологларни оссуарийларнинг ўзигина қизиқтирар эди. Қазийшдан мақсад ҳам бирон-бир антиқа буюмни кавлаб олиш эди. Уша ерда яна нима бор, нима йўқ, у билан ҳеч кимнинг иши йўқ эди. Қазув ишларининг кундалиги ҳам, кузатувларнинг тартиби ҳам йўқ эди. Топилма чиққан жой қайд қилинмас, белгилаб қўйилмас эди. Одатдагидек Биянайман қишлоғининг археологик-топографик жиҳатлари ҳам ўрганилмади, унинг атрофлари текширилмади, ҳатто Чалақўрғон тепалиги ҳам назардан четда қолаверди.

Бир ой ўтгач, 26 май куни Қастальскийнинг мактубига кўра Биянаймандаги топилмалар ҳақида Туркистон археология ишқибозлари тўғарагининг навбатдаги мажлисида унинг ўша вақтдаги ранси И. Пославский доклад қилди. 1908 йил октябрь бошларида Қастальскийнинг «Биянайман оссуарийлари» деган китобчаси Г. Дему-

Биянайман оссуарийларининг олд томондан кўрinishи.
Б. Н. Қастальский график равишда таъмир қилган.

ровнинг босмахонасида оз нусхада босилиб чиқди. Харажатларни авторнинг ўзи кўтарди. Қитобчадаги суратда тобутчалардан бирининг олд томонидан дастлабки кўринишининг тахминан реставрация қилинган катталиги берилган эди. Қитобчанинг баъзи нусхаларида оссурий парчаларининг суратлари ҳам қўшиб чиқарилган эди. Шундан кўп ўтмай, ана шу китобча «Туркистон археология ишқибозлари тўғарагининг протоколлари»га илова қилиб чиқарилди. Бу протокол 1909 йилда Тошкентда тўғаракнинг 13 йиллиги муносабати билан нашр этилган эди. Қизиғи шундаки, китобча текстида топилма чиққан ер ҳақида лом-мим дейилмайди, фақатгина сопол парчалар ва улардаги тасвирлар наридан-бери изоҳланади.

Кейинчалик Б. Кастальский Биянайманда яна қазувлар ўтказди. Уларнинг методи ҳам, натижаси ҳам деярли илгаригидек бўлди. Лекин бу ҳақда матбуотда ҳеч нарса чиқмади дейиш мумкин. Бунда албатта Б. Н. Кастальскийнинг Парижда француз тилида босилган китобчасининг мазмунини бир муаллиф рус тилида айтиб берганини истисно деб биламиз.

Лекин шунга қарамасдан, Биянайманда суғд оссурийларининг парчаси топилиши революциягача бўлган даврда Туркистонда мусулмончиликкача бўлган даврдаги археологияни ўрганишда катта воқеа бўлди. Чунки археологиянинг мана шу даври жуда суст ўрганилган эди.

РУС ИДОРАСИНИНГ МАНФААТИНИ КҮЗЛАБ

Самарқандга Туркистон генерал-губернатори Александр Васильевич Самсоновнинг¹ келиши Ўрта Осиёдаги бу шаҳар казо-казолари учун катта воқеа эди.

Шаҳарнинг аҳолиси тўқсон мингга яқин бўлиб, булардан бешдан бири Самарқанднинг янги европалашган қисмида яшар эди. Самарқанд ҳаётида катта воқеалар кам бўларди. Шаҳардаги икки соя-салқин боғнинг битта-си «марказий» ёки «эски боғ» деб, иккинчиси Иванов ёки «Янги боғ» дейиларди, бу боғларда ҳам одам сийрак бўларди. Марказий боғ йилга бир марта гавжум бўларди. Бу гавжумликка «Халқ сайили» сабаб бўлар эди. Бу халқ сайилини хайр-эҳсон жамиятлари ўтказиб, болалар яслилари ва нафақа бериш учун пул йиғишарди.

Маҳаллий драматик жамиятнинг шаҳардаги яккаю-ягона театри кўримсиз бинога жойлашган эди. Бу ерда гоҳи-гоҳида Самарқанд ҳаваскорларининг спектакллари қўйиб турилар, баъзан эса ўзга юртлардан малакали артистлар келиб турар эди. Баъзан кўча цирки ҳам келиб қоларди. Ёки чавандозлар жамияти пойга ўтказарди. Бир вақтлар аэроплан миниб шаҳарни гир-гир айланишганида Самарқанд аҳли учун тоза томоша бўлган эди. Шаҳарда иккита кинематограф бўлиб, ҳафтада 6 бор икки сеансдан томоша кўрсатарди. Буларда Глопушкин, Линдер каби артистлар қатнашган ҳажвий картиналар ҳам кўрсатилар эди. Энди буни шаҳар фуқароси учун кундалик томоша деса бўлади. Баъзи ишқибозлар овга чиқишга мойил, баъзилари балиқ овини хуш кўришар эди. Шаҳар атрофидаги боғларда кўнгил очиб юриш ҳам расм бўлган эди. Шаҳарнинг бир талай фуқаролари кўпдан-кўп чойхоналарда чойхўрлик қилиб дам оли-

шар, баъзи катта-кичик амалдорлар эса ломберд столи ёки биллиард атрофида ўралашгани-ўралашган эди. Шаҳардаги халқ кутубхонаси энди ишга тушмоқда эди. Кичкина музей эса «хўжа кўрсинга» очилган бўлиб, об-ласть правлениеси биносининг энг чеккасидаги кўзга чалинмайдиган кўримсиз хонада ўрнашган эди. Антиқа воқеалар, ёнгишлар, катта-катта жанжал-суронлари кам эди. Шу бонсдан ҳам ўлканинг хўжайини яъни Оқ пошшонинг ман-ман деган амалдорлари билан обрў-этиборда ва ҳуқуқда баравар бўлган кишининг Самарқандга келиши кўпчилиكنинг диққат-этиборини ўзига тортиди.

Ўша вақтда ҳам шаҳарнинг ажойиб меъморлик обидалари унинг кўрки ҳисобланар эди. Уларни томоша қилиши ҳар бир меҳмон учун фарз деб программага киритилган эди. Таниқли ёки номаълум чет эллик меҳмонлар, саёҳатчилар, зиёратчилар, катта-кичик амалдорлар ва бошқа келгинди одамлар ёдгорликларни кўришар эди. Ёдгорликларни шоша-пиша ёки эътибор билан, бепарвогина ёки завқ билан томоша қилишарди. Ана шу сайёҳлар ёдгорликлар деворининг ойнадек тиниқ ва силлиқ сиртига тикилишиб, зарҳалларга лол бўлиб қарашар экан, Темур пойтахтидаги обидалардан ёдгорлик деб қошинларни ўғирлаб кетишарди. Хуллас, шу тариқа ўзини маданиятлиман, деб юрган ҳар бир киши учун обидаларни келиб кўриш шарт бўлиб қолди.

Самарқанд областининг губернатори генерал-адъютант Александр Симонович Галкин архитектура ёдгорликларини меҳмонларга яхшироқ кўрсатай деб, роса елиб-югурди. Фаррошлар мадраса ҳовлиларини, ён-атрофини, ҳужраларни ёғ тушса ялагудек қилиб супуриб-сидирдилар. Мутаваллилларнинг ҳам, мударрис, мулла, шайх ва имомларнинг ҳам тинчлиги бузилди. Улар янги чопонларини кийиб, янги саллалар ўрашиб, саҳарлаб мадрасалар, мақбаралар атрофида уймалашиб юришарди. Самарқанд уезди бошлиғининг ўринбосари Иулиан Александрович Бржезицкий² эрталаб соат 11 да губерна-торга ҳамма нарса қабул учун тайёр, деб рапорт берди.

Ҳақиқатан ҳам шундай эди. Ўнлаб файтунлар шай бўлиб турар эди. Аравакашлар ҳам ясениб олишган. Енглари узун қилиб тикилган қизил, кўк, сарғиш кўйлақлар кийиб олишган. Бошларидаги шляпалар ҳам ўзларига ярашиб турипти. Шу тахлитда файтунлар аста юриб йўл-

га тушди. Генерал-губернатор ўз аёнлари билан Эски шаҳарга етиб келди. Бу фойтунларни 2-Урал казак полкининг чавандозлари қўриқлаб келишарди. Уларнинг ён-атрофида чопон кийиб, отда кеккайиб ўтирган йигитлар «пўшт-пўшт»лашиб боришарди. Погонлар, мундирлар ва эполетлардаги олтин ва кумушлар офтобда ялтирарди. Аёлларнинг оппоқ кўйлаклари ва зонтилари кўзни қамаштирарди. Ҳар ер, ҳар ерда оқсоқоллар, аёнлар зарбоф тўнларга ўралиб қўл қовуштириб туришибди.

Генерал-губернаторнинг «карвони» бир неча соат йўл босиб, Амир Темур мақбарасини, Бибихоним масжидининг харобаларини, дилни хушнуд этадиган кошинкор Шоҳизиндани айланиб чиқиб, олган таассуротларидан толиқиб қолишди шекилли, Регистон майдонида келишганида кўпроқ тўхтаб қолишди. Ботаётган қуёш нурларида майдонни уч томондан ўраб турган улуғвор кўҳна мадрасаларнинг шикаст етган азим пештоқлари савлат тўкиб турарди. Улуғбек мадрасасининг икки чеккасидаги миноралар оғиб қолган, гўё йиқилиб кетадигандай зўрға турарди. Анчадан бери ремонт қилинмаганлиги учун томлардан чакка ўтиб, деворларга ҳам йўл-йўл бўлиб оқиб тушган. Бунинг устига деворларга тақаб қалаштириб ташланган атторлик дўконлари. Буларнинг ҳаммаси қадимий меъморларнинг ажойиб ижодий мероси қаровсиз қолганлигини кўрсатади. Онда-сонда обидаларнинг руҳига тушунмай наридан-бери қилинган сувоқлар, кошин безакларга қилинган ямоқлар, деворлари қинғир-қийшиқ қилиб янгидан урилган биноларнинг ҳар ер-ҳар ерида девор ва гумбазлари қулай деб қолган. Буларнинг ҳаммаси аجدодларимиз қўли билан бунёд бўлган қадимий меъморлик обидаларимизга нисбатан жоҳиллик, виждонсизлик эди. Лекин адл пештоқлар, миноралар бош эгмаган паҳлавонни эсга солади. Авлодларга биздан ёрдамингизни дариф тутманг деяётгандек мунғайиб туради.

Самарқанд область бошқармасининг амалдори, осори атиқаларнинг донишманди паст бўйли миқти гавдали, қора соқоли ўзига ярашган, бир қадар уриниб қолган камзул кийган Василий Лаврентьевич Вяткин бамайлихотир Регистондаги мадрасалар ҳақида гапириб берапти. Бу археология ишқибозининг рўпарасидаги генерал-губернатор ва унинг аёнлари олдида сира тор-

тинмаётганлиги сезилиб турарди. Нарироқда кичикроқ амалдорлар орасида Вяткиннинг шоғирди гимназия ўқувчиси ҳам бор. Едгорликларни кўрсатишда анча тажрибали гид бўлиб қолган бу гимназистни губернатор махсус қоғоз юбориб чақиртирибди. Бу ёш йигит обидалар ҳақида тўлиб-тошиб мукамал гапиради. Самарқанд осори атиқалари унинг қон-қонига сингиб кетгани кўриниб турибди. Унинг гаплари баъзи эркак ва аёл меҳмонларни ром қилиб олди шекилли, гул тақилган шляпали жувонлар унга эргашиб, Шердор мадрасасининг чанг босган, ўргимчаклар уя қурган зиналаридан кўтарилиб, Шердор томига чиқдилар, ям-яшил дарахларга фарқ бўлган шаҳар худди кафтда тургандек кўринарди.

Экскурсия тугаётгани ҳақида дарак келди. Регистоннинг ҳар ер-ҳар ерида айланиб юрган аёнлар Самсонов турган ерга кела бошлади. В. Л. Вяткин қулай фурсатни қўлдан бермай деб ўйлади шекилли, босиқлик билан гап бошлади:

— Бухоро амирининг 80-йилларда Қизил Яримой эҳтиёжлари учун ажратган маблағи аллақачон масжид-мадрасалар ремонтига сарфланиб бўлган. Едгорликларни фақат вақф пулларига асраб бўлмайди. Томлари илма-тешик бўлиб кетган, шу сабабли биноларнинг ҳам қулаб кетиш хавфи бор. Давлат хазинасидан унча-мунча пул ажратилса ёмон бўлмасди. Самарқанд осори атиқаларини асраш ва реставрация қилиш учун қани энди область ихтиёридаги сармоялардан сарфланса.

— Менимча, Василий Лаврентьевич, бунинг сира ҳожати йўқ,—деди тўсатдан генерал-губернатор йўғон товуш билан. — Буларнинг ҳаммаси қанчалик тез бузилиб кетса, у қўли билан Регистонни кўрсатди,— рус усули идораси учун шунча яхши.

В. Вяткин уялганидан нафаси ичига тушиб кетди. Генерал-губернаторнинг адъютанти Туркистон ўлкасининг ҳукмдори оғзидан чиққан сўзни эшитиб честь берди-да, новча қадди-қоматини букиб, ҳукмдорнинг фикрини давом эттирди.

— Жаноб олийлари, каминангизнинг назарида тўпчиларнинг тўртта взводини тўрт томонга қўйиб, ана шу харобаларни тўпга тутиш керак.

Самсонов атрофдагиларга тунд назар ташлаб, адъютантининг луқмасини маъқуллагандек, унга қараб

жилмайиб қўйди. Хўжайинга маъқул келадиган гап айтилганидан хурсанд бўлган аъёнлардан бир нечаси ҳиринглаб кулди. Ранги оқариб кетган қора соқолли археология ишқибози ўртага отилиб чиқмоқчи бўлган шогирди — гимназия ўқувчисининг қўлидан ушлаб турарди.

Қуёш ботиб кетди. Улуғбек ва Шердор мадрасаларининг баланд пештоқлари тепасидаги қия деворларга уя қўйган узун қанот ва қалдирғочлар чириллаб Регистон осмонида уча бошлади. Генерал-губернаторнинг карвони аввалги тартиб билан Абрамов хиёбони томон юрди. Бу ерда губернаторнинг катта ҳовузли боғида знефатга тайёргарлик кўрилаётган эди. Знефатга боришдан кўпчиликнинг ўртасида бош тортган ва мана энди ялангликдан уйига кетаётган гимназистнинг юраги дук-дук урарди, кафтини муштлаб амалдорлардан нафратланарди.

Изоҳ

1. Генерал А. В. Самсонов 1904—1905 йилларда рус-япон урушида қатнашган. 1909 йилнинг ўрталарида Туркистон ўлкасига генерал-губернатор лавозимига тайинланди, биринчи жаҳон уруши бошлангунга қадар шу лавозимда ишлади.

2. И. А. Бржезицкий — асли самарқандлик, отаси рус, онаси қozoқ. Аввалига давлат ихтиёридаги интернатда тарбияланган, сўнг-ра фарзандсиз офицер Бржезицкий уни ўғил қилиб олди. Унга ҳарбий таълим берди. Офицер унвонига мушарраф бўлган ёш Иулиан Александрович даставвал қўшинларда хизмат қилди. Кейинчалик маъмурий бошқарув хизматига ўтиб, кўпроқ Самарқанд областида, бир неча йил Фарғонада ишлади. Зарафшоннинг юқори қисмида яшовчи аҳоли ўртасида обрў орттирди. Чунки у Ягнобдаги Анзоб қишлоғида 1898 йилда вабо тарқалганида дадил ҳаракат қилиб, вабонинг ёйилишига чек қўйишда актив ишлади. Самарқандда унинг ташаббуси билан областда биринчи халқ кутубхонаси очилди. Собиқ Черняев (ҳозирги Энгельс) кўчасида кутубхона ва музей учун маҳсус бино қурдирди. Музей ҳузурида зоология бўлими ҳам бор эди. Шу кўчада у кичикроқ ботаника боғи ҳам ташкил этди. И. А. Бржезицкий Самарқандни кўкаламзорлаштиришга ҳамда ўзбеклар ва тожиклар ўртасида асаларичиликнинг ёйилишига ҳам кўп хизмат қилди. 1917 йил февраль революциясидан кейин маҳаллий аҳоли уни Самарқанд шаҳар бошлиғи лавозимига сайлади. 30-йилларда Самарқандда вафот этди. Ўлкашунос сифатида Самарқанд областининг географияси, статистикаси ва асаларичилигига оид босмадан чиққан асарлар, шунингдек меъморлик обидаларини, шаҳарнинг кўрниншини ва уни ўраб турган тоғларни акс этдирувчи ажойиб суратлар қолдирди.

СОВЕТ ҲОКИМИЯТИ ЙИЛЛАРИДА САМАРҚАНДНИНГ АФРОСИЕБИДА УТҚАЗИЛГАН БИРИНЧИ АРХЕОЛОГИК ҚАЗИШЛАР

Бу воқеа 1919 йилда бўлган эди. Бутун Совет мамлакати сингари Туркистон республикаси учун ҳам бу йил оғир, мардона йил бўлди. Август келиб, куннинг тафти бир оз қайтди. Табиатнинг ҳам одамларга раҳми келиб, илиқ оқшомларни инъом этгандай бўлди. Лекин дам олиш ҳеч кимнинг хаёлига келмайди. Атроф нотинч эди.

Бухоро амири ўқ еган йиртқичдай гиншиб турар, инглизлар ўз ҳарбий қўшинларини Закаспийдан чақириб олганларидан кейин чор-ночор тишини-тишига қўйиб индамай турар эди. Қизил қўшин оғир жангу-жадаллар билан Ашхободнинг ғарбидан ўтиб, Арчман ва Бамини эгаллади. Фарғона водийсида, Уш атрофида ва Гуручмозорда Холхўжа каллакесарлари билан жанг борар эди. Баъзи қўрбошилар сулҳга оғиз жуфтлаган, айримлари тор-мор этилган бўлса-да, Мадаминбек қўрбоши қочган-қувган босмачиларни паноҳига олиб, гезариб турарди. Контрреволюцион оқгвардиячилар ва савдогарларнинг ҳарбий кенгаши ўзини «деҳқонлар армияси» деб атаб, Мадаминбек билан совет қўшинларига қарши биргаликда курашиш ҳақида шартнома тузган эди. Еттисувда ҳам аҳвол чатоқ эди, Анненков тўдалари шаҳар ва қишлоқларга ҳужум қилиб турар эди. Актюбинск фронтда ҳам аҳвол мураккаблашди. Душман Челкарнинг орқа томонига ўтиб олгач, қўшинларимиз Орол денгизи станциясига чекиндилар. Улар оқларнинг ҳужумларини даф этиб, Қизил армиянинг сентябрга мўлжалланган қарши ҳужумига тайёргарлик кўраётган эдилар. Қизил Армия душманни улоқтириб ташлаб, Берчүр атрофида Туркистон ҳарбий қўшилмалари РСФСР Шарқий фронтининг биринчи армияси қўшинлари билан бирлашдилар.

Самарқанд вилоятидек фронтнинг орқасида бўлган жойда ҳам осойишталик ҳукм суларди деб бўлмасди. Босмачилар шаҳар атрофида изғиб юришар, баъзан шаҳарга бостириб кириб, бозордан молларни ҳайдаб кетишарди. Революцион тартиб осонликча жорий этилмади. Илгариги «хўжайин»лар ҳамма ишни гўё ташлаб кетгандай бўлиб турсалар-да, баъзан яширин, баъзан очиқдан-очиқ бузғунчилик ва зараркунандалик қилар эдилар. Чор амалдорларининг кўпчилиги ёш ҳокимиятнинг турли тадбирларига қарши саботаж билан шуғулланарди. Эски зиёлилардан бўлган сўл эсерлар иккиюзламачилик қилардилар. Маъмурий хўжалик идорасига бош бўлиб турган янги одамлар областни ҳам, ундаги ресурсларни ҳам, келажакдаги имкониятларни ҳам ҳали дуруст билиб олмаган эдилар. Хўжалик юритишнинг янги методларини пропаганда қилиш ва жорий этиш ҳамда Самарқанд области нималарга қодирлигини кўздан кечириш учун қишлоқ хўжалик кўрғазмаси очиш фикрига келинди ва бу фикр амалга ошди. Курашда ғолиб чиқишимизга зўр ишонч билан ҳали ҳарбий фронтлар бўлишига қарамасдан ўлка экономикаси ва аҳоли турмушини қайта қуришга кенг кўламда киришилган эди.

Кўрғазманинг кўлами катта, революцион кўтарилиш руҳида эди. Кўрғазма фақат қишлоқ хўжалигинингина эмас, балки бошқа соҳаларни ҳам қамраб оларди. Область халқ маорифи комиссариатининг бошлиги ташаббускор большевик собиқ почтальон ўртоқ И. Чечевичкин билимнинг ҳамма соҳаларини қамраб оладиган махсус илмий бўлим ташкил этишни қизғин ёқлаб чиқди. Унинг фикрини маъқуллашди.

— **Ўртоқ Массон**, сен музей ишларини яхши биласан, сени илмий бўлимга мудир қилиб тайинлаймиз, — деди у менга августнинг бошларида кабинетда учрашганимизда. У чарм камзул кийиб, белига тўппонча осиб юрарди.— Сенга ишонаман. Пул бўлса берамиз. Қўлингдан келган ҳамма ишни қил. Кўрғазмада қўйчилик-у, дончиликнинг ўсганлигини эмас, балки фан ҳам подшо замонидан анча илгарилаб кетганини кўрсатишимиз керак. Бир вақтлар, музейда қазималар кам бўлган деган эдинг. Марҳамат, кўнглингга сиққанча қазини, лекин арзийдиган нарсани топ. Бугун кеч соат тўққизда ана шулар ҳақида коллегия мажлисида гапирасан.

Бу таклифдан руҳланиб, кекса археолог В. Л. Вяткин

ҳузурига югурдим. У томорқасини суғораётган экан. Белкурагига суяниб туриб, мен шоша-пиша айтган янгликни вазминлик билан эшитди. Кейин деворга миниб олиб шўхлик қилаётган қўшни болаларга пўписа қилди, эндигина оқ оралаган қора мўйлабини силаб қўйди-да, Афросиёбда бундан бир неча йил муқаддам тасодифан топилган ўрта асрга оид нақшдор ганч паннони қазиб, музейга олиб келиш керак, деган таклифимга икки оғиз жавоб бериб қўя қолди.

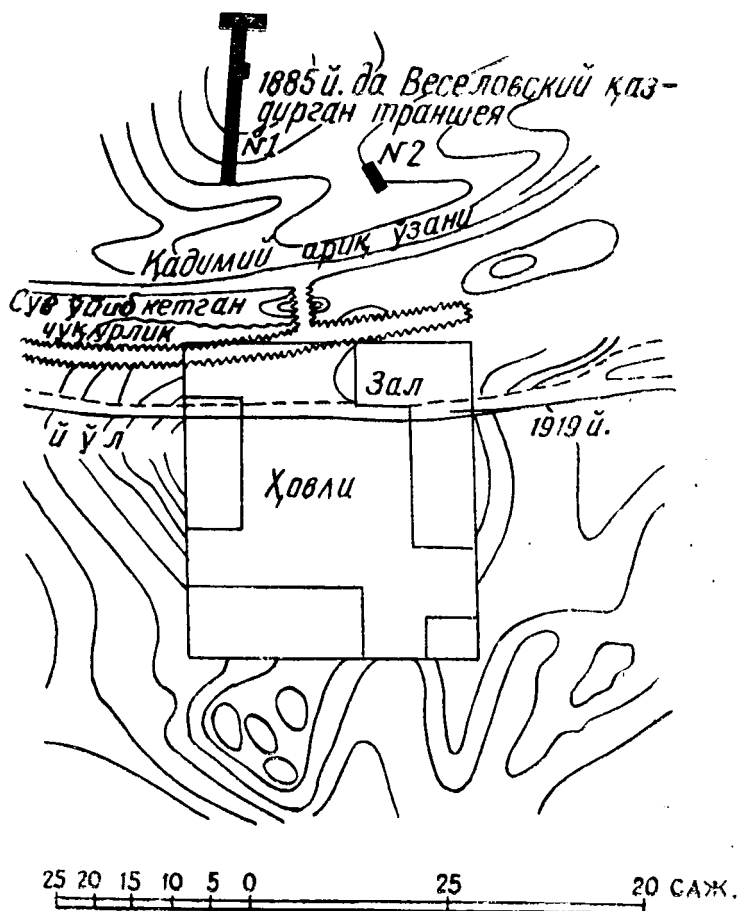
Кечқурун мен Халқ маорифи область комиссариатининг дим хонасида куйиб-пишиб гапирдим. Комиссариат ўша кезлари миллионер — савдогар Қалантаровнинг собиқ уйида эди. Ҳозир бу ерда республика тарих музейининг табиат бўлими экспозиция заллари ишлаб турипти.

Ўтирганлар кўпчилик бўлмай, ҳар хил одамлар эди. Лекин улар орасида янги ишга лоқайд қаровчилар бўлмади. Котибимиз Нарциссов илгари савдогарлар қўлида приказчик бўлиб ишлаган эди. Ҳозир менинг докладимни ёзиб олишга аранг улгурар эди. Мен В. Л. Вяткиннинг мардикорлари 1913 йилда Афросиёбни қазиётиб, рангли сурат топиб олганликларини, лекин бу сурат ўша зоҳотиёқ уваланиб кетганлигини, академиклардан С. Ф. Ольденбург ва В. Бартольд уни будда ёки манихей динига мансублигини айтганликларини кўрсатиб ўтдим. Шундан бир йил илгари мардикор Абдувоҳид Афросиёбдаги тепаликлардан бирини қазиб бир қанча нақшли ганч парчалари топди. Шундан сўнг тепаликнинг юқорисидан қазишди. Узунлиги икки, кенлиги бир ярим саржин келадиган хона топишди. Хонанинг деворларида ўймакор ганч панель бор экан. Пул етишмаганлигидан қазув ишлари тўхтаб қолди. Унинг устига тупроқ тортиб қўйишди. В. Вяткиннинг фикрича, бу Қорахонийлардан бўлган Тамғачхон Иброҳимнинг (XII аср) саройи бўлса керак.

— Революцион ҳокимиятга муносиб тарзда ана шу қизиқарли объектни бундан буён қазишни давом этдирайлик. Едгорлик жуда ҳам ноёб. Бундай ёдгорлик на Англия, на Франция, на Германия ва на Америка музейларида бор. Қазишни мен ўтказмоқчиман. В. Вяткин менга бу ишни ишонади. Михаил Васильевич Столяров қадимий обидаларнинг суратини чизади. У биз билан ишлашга рози бўлди. В. Л. Вяткин бизга раҳбар бўлади,— деб мен докладимни тугатдим.

Чорак соат ўтгандан кейин кўрғазма илмий бўлимининг плани маъқулланди, қазиш ишлари тасдиқланди. Бу ишларга кетадиган сарф-харажатларга миқдори бешта рақам билан ифодаланган Туркистон банкининг қоғоз пуллари бериладиган бўлди.

Эртасига эрталабдан бошлаб тайёргарлик ишларига киришдик. Мардикорларни ишга олдик. Зарур асбоб-ускуналарни қидиришга тушдик. Уша пайтда Самар-

Сомонийлар саройининг плани.

қандда қалам топиш ҳам мушкул эди. 2-фабер фабрикасининг қаламини топаман деб қанча овора бўлганим ёдимда. Ен дафтар топиш ҳам осон бўлмади. Унинг биринчи варағига XVIII асрнинг охири ва XIX асрнинг бошларида яшаган тарихчи-файласуф Бартольд Георг Нибурнинг «Кимки янги турмуш қуришга ўтмиш аждодларнинг руҳини чақираётган экан, у ижодкордек завқу шавққа тўлади» деган сўзларини ёзиб қўйган эдим.

Шундан кейин икки кун ўтди. Мустақил равишда олиб борадиган биринчи қазув ишларим олдидан тонгача мижжа қоқмай чиқдим. Шуниси қизиқки, бу ҳаяжонланиш масъулият ҳисси менда умр бўйи сақланиб қолди: ҳар гал археологик қазув ишлари бошлаш олдидан ана шундай ҳаяжонланиб тураман. Мана неча йиллар ўтиб кетди. Ёз пайтлари кўпчилик бўлиб экспедицияга чиққанганимизда биринчи тунни албатта бедор ўтказаман... Ёшлар аллақачон ухлаб қолишади. Лекин уларнинг профессори ухлай олмайди, у эртанги ишни ўйлайди. Хонанинг у бурчидан-бу бурчига бориб келаверади, бошини ёстиққа қўйса ҳам эртанги иш хаёли унга ором бермайди.

12 август кунини эрта тонгда Афросиёбнинг шимол-ғарбига бориб, қазиладиган майдонни айланиб чиқдим. Шу ердан сал нарида қадимий ариқ ўзанининг ўнг қирғоғига профессор Н. И. Веселовский 1885 йилда қаздирган узун траншеянинг (зовур-хандақ) ўзани кўзга чалинади. Профессорнинг қазув ишлари бирор-бир янгилик очиб бермади. Мана бу деворга Афросиёбда биринчи марта топилган фреска, яъни сурат солинган эди. Бу сувоқ устига солинган расмини ҳам асраб қолишнинг иложи бўлмади. Расм топилган кунни кечқурун бу ерга тасодифан расм Ромберг келиб қолган эди. У шунда суратдан қалам билан нуха кўчирди. Эртасига эрталаб ёдида қолганини эслаб, расмига бўёқ тортди. Чунки эртасигаёқ фресканинг катта бўлаги тўкилиб тушган эди. Бу ўринда яна бир бошқа ўрта асрга онд суратнинг тақдири ҳақида ҳам гапириб ўтмоқчиман. Шу атрофда даставвал қайд қилинмаган, кейинчалик вайрон бўлиб кетган бино бўлган. 1913 йилда бу ердан учиб кетаётган ўрдаклар тасвирланган фреска топилган. Бепарволик оқибатида бу сурат ҳам беному нишон йўқолиб кетди. Мана энди оёғим остида биз яқин кунлар ичида тадқиқ этишимиз лозим бўлган

археологик хона турипти. Кекса Абдувоҳиднинг гапига қараганда ана шу хонанинг шарқий томонида хўжалик бинолари бўлиши керак. Шу бинолардан бири ошхона, иккинчиси ертўла. Ертўлада жазирама иссиқдан сақланилган, унга саккизта зина билан тушилган. Унинг саҳни катта эмас, 4×4 аршин. Ертўлага ҳам тупроқ тўлдирилган, лекин кўришиб турган аломатларга қараб, бу ернинг аниқ режасини тасаввур этса бўлади.

Мана, тез-тез қадам ташлаб озгин, паст бўйли рассом М. В. Столяров пайдо бўлди. У елкасига брезент қоп ташлаб олган. Қўлида пўлат ҳасса. Ҳамиша тамаки чеккани-чеккан. Мана ҳозир ҳам қўлидаги трубкадан тутун чиқиб турипти. Биз икковлашиб, атрофни айланиб чиқдик. Қазув ишларини бошлаш ҳақида маслаҳатлашдик. Қазимоқчи бўлган еримизда қадимий ҳовли ва 3 гуруҳ иморатлар бор. Бизга қолса-ку, кўпроқ қазир эдик-а, лекин маблағ етишмасди. Нимадан тежасак экан, деб бош қотирдик. М. Столяров тайинланган маошнинг ярмига ҳам рози бўлди. Ҳар қалай ейиш-ичишни кўтарса бас. Мен эса дала ишлари учун бериладиган ортиқча ҳақни ҳам олмайдиган бўлдим.

Соат саккизда ҳамма бешта мардикор ҳам етиб келди. Профессор Н. И. Веселовский анъанасига кўра, хандақ (траншея) қазишга тушдик. Лекин хандақ дуч келган ерда тортилмади. Биз уни тахминий девор тупроқлари ётган дўнглик бўйлаб қазидик. Ерни бир аршин чуқурликда қазиганимизда кетмон урилган жойдан гўнг қўнғизи чиқди. Уни топган мардикор қўнғизни ушлаб олди. Баъзиларининг унга ҳаваси келди. Мардикорларнинг гапига қараганда бу қўнғиздан кўз ва юрак касалликларини даволайдиган дори тайёрласа бўлармиш. Ана шу дорини кўзга ёки кўкракка босилса, шифо экан.

Қазилаётган ернинг юқори қатлами стратиграфик жиҳатдан қараганда кузатувлар учун қизиқarli эмас. Лекин шунга қарамай, мен ҳам, Михаил Васильевич ҳам кетмон ортидан чиқаётган тупроқни синчиклаб назардан ўтказамиз. Баъзан ғайратимизга чидай олмай, ё кетмонни, ё белкуракни, ё тешани олиб, ўзимиз ҳам қазишга тушиб кетамиз. Шу таҳлитда пешин намози пайти ҳам бўлиб қолди. Энди икки соат дам олиш керак.

Ишни-ку энди бошладик. Қани энди бирор қизиқроқ нарса чиқиб қолса. Лекин қаноат берадиган нарсалар ҳам бор. Ҳар қалай шарқий деворнинг қалинлиги аниқ-

ланди, у 0,70 саржин экан. Бу девор мусулмон ғиштидан тикланган. Ғиштларнинг ҳажми 9×4, 5×2 вершокдир. Дам олиш пайти тугагунча ҳам сабрим чидамай, қазув пайтида чиққан ҳамма пишиқ ғиштларнинг ҳажмини ўлчаб чиқдим, кейин қазишга тушиб кетдим.

Қазиниб, пишиқ ғишт терилган жойга дуч келдим. Қизиқиб кетганимдан дам олиш пайти тугаганлигини айтишни ҳам унутибман. Мардикорлар ишга ўзлари тушиб кетишди. Анча ёшга бориб қолган, революциядан илгари ҳам қазув ишларида қатнашиб юрган эски танишим Абдуҳамид (1919 йилда мени Масун тўра ҳам дейишарди) келиб қўлимдан кетмонни олди.

Михаил Васильевич ишлаётган жойда ҳам пишиқ ғишт уюмлари чиқиб қолди. Шу уюм атрофида чанг-тўзон, тупроқ орасида қора жигарранг тусли тошбақасимон қуртлар, йирик-йирик миср сувараклари ҳам учради.

—Ие, тилла дўзах-ку,— деди ачиниб, В. Л. Вяткиннинг ишчиси Абдувоҳид. У бу ердан ҳеч нарса чиқмаслигига ишонган эди. Мардикорлар суварак чиққан жой хосиятсиз бўлади деб ирим қилишаркан. Уларнинг фикрича бу ердаги тилла буюмлар худонинг амри билан харом нарсаларга, суварак қуртларга айланиб қолар эмиш. Шу тариқа хазиналарни топиш бошқаларга насиб бўладиган кўринади.

Мен топган ғишт уюминини охиригача ковлаб чиқдик. Ниҳоят шу нарса аниқ бўлдики, у лаҳаднинг оғзига терилган девор экан. Бу ғиштларни олаётганимизда суяклар ялтиллаб кетди. Художўй Абдуҳамид кавлашни мутлақо рад этиб, кетмонни улоқтириб юборди. Биз уни бу мусулмоннинг эмас, кофирнинг лаҳати деб, ишга солмоқчи бўлдик. Лекин у кўнмади. «Марҳумнинг жасадини безовта қилиш гуноҳ» деб ўз гапида туриб олди. Хуллас Абдуҳамиддан иш чиқмади. Шундан сўнг бир ёш мардикор қазувни давом эттирди, энди скелетни тупроқдан тозалаш керак эди. Бу ишга енг шимариб ўзим киришдим.

Суяклар чириб мўрт бўлиб қолган эди. Нам тортган суяклар қўлингизга олишингиз билан уваланиб кетарди. Хуллас, минг азоб билан марҳумнинг склети қандай ётганлигини қоғозга тушириб олдим.

Кўз ўнгимда боши шимолга, оёғи жанубга қараб қўйилган ёш аёлнинг чириётган склети ётарди. Қуёш ғарбга ёнбошлаган. Мардикорлар уй-уйларига кетиш-

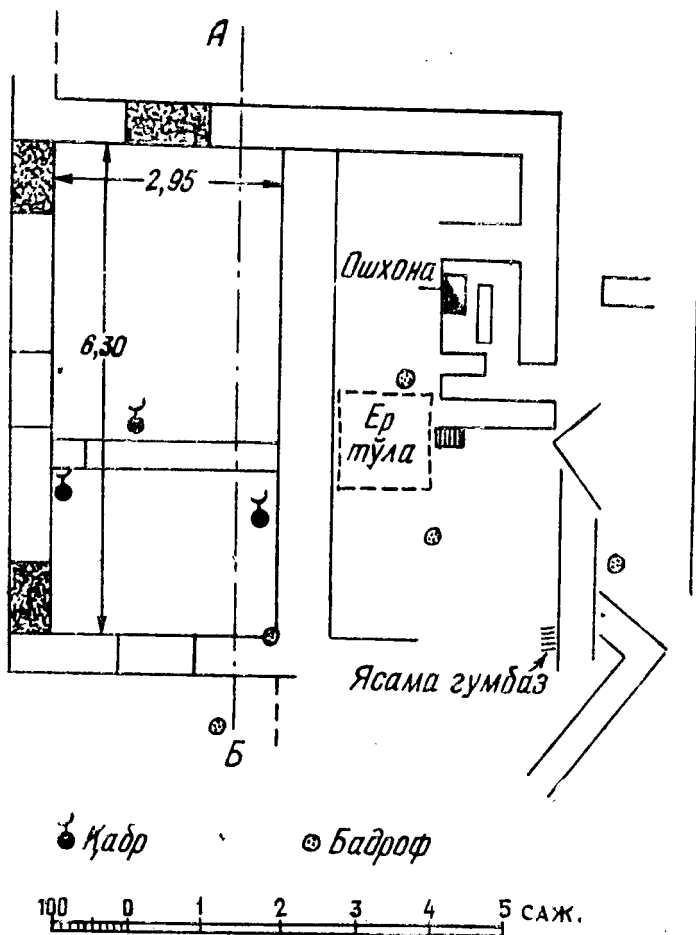
ди. Михаил Васильевич ҳам уйига жўнади. Фақат ўзимгина марҳумнинг скелетига қараб хаёлга чўмиб қолдим. Бу ким эди? Жасаднинг қўйилишига қараганда мусулмон бўлиши керак. Уни тупроққа мўғул истилосидан кейин, бундан кам деганда 500 йил илгари қўйишган. Марҳума ҳарқалай бой хонадонга мансуб эмас. Аке ҳолда унинг жасади Шоҳизиндага қўйилган бўлур эди. Бу эса Шоҳизиндадан анча нарида, одамлар ташлаб кетган Афросиёбда. Мен ўз қўлим билан биринчи одам скелетини ковлаб олдим. Мана энди эса хаёлга ғарқ бўлиб ўтирибман. Марҳуманинг жажжи тишлари бир текис, чиройлик. Тишлар суяклардан кўра ҳам яхшироқ сақланибди. Жағига қараб мулоҳаза қиладиган бўлсак марҳуманинг ёши 17—20 яшар бўлган. Нега у шунчалик ёшлигида жувонмарг бўлди? Нега унинг ҳаёт риштаси бунчалик барвақт узилди? Бунга сабаб турмуш машаққатларими, бедаво дардми, муҳаббат можаросими?!

Ботаётган офтоб нурлари Афросиёб деворларига бир оз қўнди-ю, уфққа бош қўйди. Афросиёбнинг паст-баланд тепаликларига оқшом чўкмоқда. Сиёбнинг нариги чеккасида бойўғли увлайди. Уйга қайтиш керак. Марҳуманинг ётиш ҳолатини батафсил ёзмоқчи бўламан-у, лекин фикрим чувалашиб кетади. Шундан кейин аста-секин скелетни йиғиштириб, эртага қазиладиган жойни мўлжаллаб қўйдим. Суякларни бир чеккага олиб бориб кўмдим, чиройли тишларни эса пахтага ўраб қутичага солдим ва уйга олиб кетдим. Марҳуманинг тишлари иш столимдаги тортмада кўп вақт сақланди. Шундан кейин кўп йиллар ўтди, кўп сувлар оқиб кетди. Бошқа шаҳарда яшай бошладим. Қартайиб, ўлим шарпасини сеза бошлаганимда қилинган ишларга якун яшаш ва «нокерак» нарсаларни йўқотиш кези келганида, мен бу чиройли тишлар солинган қутичани бир боққа олиб бордим ва каттакон чинорнинг тагига кўмиб қўйдим. Энди уни ҳеч ким безовта қилмайди.

13 августда иш юришмай турди. Менинг ҳам, Михаил Васильевичнинг ҳам кайфияти яхши эмас эди. Натижалар кутганимиздай бўлмади. Хандақлар анча чуқурлашиб кетган бўлса ҳам, ўймакор ганч панелларнинг изини топа олмадик. Юмшоқ тупроқ орасидан баъзи-баъзида ганч парчалари чиқиб қолар эди. Кечқурунга бориб, қалаб ташланган ғишт уюмининг тагигача очдик.

Панелдан эса ном-нишон ҳам йўқ.

Қани ўша панел, эҳтимол янглишгандирмиз. Режанику тўғри олгандаймиз. Мана шарқий деворда панелни бўлак-бўлак қилиб олиб кетишганининг излари кўриниб қолди. Бу номаъқулгарчиликни ким қилган, ким ўғирлаб, ташиб кетган? Бу нарсалар Ғарбий Европадаги ёки Америкадаги бирон-бир музейда пайдо бўлиб қолармикин, ёки талон-тарож бўлиб кетиб, ному нишонсиз кетармикин?

Ганч панелли зал (1919 йилги қазувлар) ва шарқда турли даврларда солинган бинолар.

Юрагимга қил ҳам сиғмасди.

— Нима бўлса-бўлсин, аммо қазий беринглар, қўшни хоналарни қазिश керак.

Тушлик пайтида мардикорлар чурқ этмасдан чой ичишди. Мен ва Столяров пўлат таёқ ва теша билан хонанинг ташқарисидаги жойларни шимол ва жануб томонларига қараб ковлаб, тозалардик. 1912 йилда ҳам шу ерларда қазув ишлари бўлган.

— Михаил Евгеньевич, бу ёққа келинг, шимол томонда девор деган нарсанинг ўзи йўқ-ку,— дейди бақириб Столяров.

— Михаил Васильевич ҳозир бораман. Мен бирор нарса топганга ўхшайман. Бир оз сабр қилинг. Текшириб кўрайчи,— дедим мен нариги томондан.

— Михаил Васильевич, сиз бу ёққа келинг, тезроқ келинг, — деб бақириб юбордим ҳаяжон билан.

Столяров шоша-пиша менинг олдимга келди. Мен жанубий деворда очган тешикдан чиройли ўймакор ганч панель кўриниб турар эди. Демак, аввалги қазув ишлари анча кенг урилган (кўтарилган) деворга келганда тўхтаб қолган экан-да. Бу девор ана шу нақшдор панель солинган шарқий деворга бориб тақалади.

Шундай эканлигига қаноат ҳосил қилиб, қувончимиз ичимизга сиғмай Столяров ишлаб турган жойга бордик. Панель жануб томонга ҳам чўзилиб келган экан. 1912 йилдаги археологик тадқиқотларда рўй берган хато ҳосятли бўлди. Панель ўғриларини чалғитипти. Улар фақат В. Л. Вяткин очган 1,7 саржин панелнигина ўғирлаб кетишган.

Бизнинг югуриб-елаётганимиз, қувонаётганимизни мардикорлар ҳам сезиб қолишди. Ҳали тушлик тугашига яна бир соат бўлишига қарамасдан, мардикорлар ишга тушиб кетишди. Иш шундоқ ҳам юришдики, асти қўя берасиз. Панелгача бўлган ораликни очаман деб, айниқса бир оз ялқовроқ Рашид Абдуллаев қаттиқ ишлади. Одатда хандақ энли, четлари бир оз қия бўлиши лозим эди. Лекин ғайрати ичига сиғмай турган Рашид тартибга риоя қилмай энсиз, тор хандақ қазий бошлади. Шундан кейин уч соат ўтар-ўтмас тупроқнинг қулаган овози ва хандақ қазилаётган жойдан чанг-тўзон кўтарилди. Атрофдаги хандақдан Столяров билан яна икки мардикор отилиб чиқишди. Қарашса Рашид Абдуллаевни белигача тупроқ босиб ётипти. Дарров тупроқни очиб уни хандақдан кў-

тариб олишди. Яхшиямки боши омон қолибди. Бир оз лат еди, лекин ёмон қўрқиб кетди, дағ-дағ титрарди. Хуллас, ўша куни ишга ярамай қолди. Михаил Васильевич бир оз эзмалик билан хандақ қазишда тартибга риоя қилиш кераклигини, ўзининг бошига ҳам шундай кун тушганини, бир ўлимдан қолганини, тупроқ кўмганида учта қовурғаси синганини, шундан кейин бир неча ой дармонсизланиб йўталиб юрганини ишдан нинасигача гапириб берди.

Ҳарқалай ўша куни ишдан яхши кайфият билан қайтдик.

Ишимиз кундан-кунга қизиқ бўлаверди. Хона биз ўйлаганимиздан ҳам катта экан. Унинг саҳни 19×19 аршин бўлиб, чеккаси девор билан тўсилган эди. Хонанинг 5 та эшиги бўлган. Уларнинг 2 таси камгак деворлардан очилган, қолган 3 таси эса узун, ғарбий девордан очилган. Бу эшиклардан ҳовлига чиқиш мумкин бўлган. Деворларнинг кўп қисмида нақшдор панель сақланиб қолган. Бўёқ берилган фризнинг бўлаклари ҳам учраб турарди. Улар деворнинг тепасидан қулаб тушиб, тупроққа қоришиб кетган. Бир эшик остонасида сирланмаган кўзача ётарди. Хонанинг бир чеккасида бўйра қолдиқлари, тахмонга ўхшаш жойдан эса сомонийлар даврининг мис тангалари топилди. Шу атрофда оқ сир берилган кичкина пиёланинг кўкиш-сариг нақш солинган парчалари топилди.

Тушлик овқат пайтида нимагадир Абдукарим Расулев кўринмай қолди. Бу виждонли меҳнаткаш деҳқон эди. Тепаликка кўтарилиб у ёқ-бу ёққа қарасам, Абдукарим ҳали биз қазиган ерда ҳаёл суриб ўтирипти. Яқинроқ борсам, кўзидан ёш ҳам оқаяпти, ҳалиги мен айтган хонага тикилгани тикилган.

Унинг кўнглини кўтармоқчи бўлдим.

— Нима гап Абдукарим, тинчликми ўзи, хомуш кўринасиз?

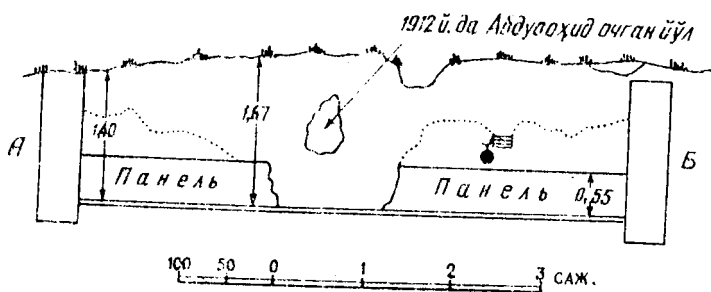
— Тинчлик Микабой, тинчлик,— дейди у, ёшларини кафти билан артиб.

— Йиғингизнинг боиси нимада?

— Эй, дунё қизиқ экан... Айтишингизга қараганда, бу ерда катта хонадон бўлган экан. Минг йил илгари деясизми, майли шундай бўла қолсин. Хонада бўйра бўлган. Одамлар йиғилишиб чой ичишган. Мана энди уй бузилиб кетипти. Ўша жонон пиёлалар синган, одам қани, одамлар, бўйранинг-ку қолдиқлари қолипти.

Абдукаримга ўхшаб менинг ҳам кўнглим бир хил бўлиб кетди. Кўҳна лаҳадлар ичига тушиб, ўзининг хўжайинларини, яъни эрларини «нариги дунёга» ҳам кузатиб борадиган, бўғиб ўлдирилган аёлларнинг скелетларини кўрганимда, XV асрда яшаган маликанинг қабрини очганимда, хуллас кўҳна ҳаёт изларини ҳар гал кўрганимда мен ҳам ҳаминша ҳаяжонга тушганман. Қадимий одамларнинг ҳаёт тарзи кўз ўнгимга келганида ва улардан эндиликда унча-мунчагина ашёвий далил қолганини эслаганимда юрагим қинидан чиқиб кетай, деб урган.

Билмадим, Абдукарим олдида хаёл суриб яна қанча туриб қолардим. Қўқонаравада қовун ортиб ўтаётган деҳқонлар мени чақириб қолишди. Хайрли иш қилаётганимизни билишди шекилли, бизни сийлаб чанқов бости қилиш учун 5—6 та қовун ташлаб кетишди. Атрофимиздаги одамлар бизга қўлларидан келганча ёрдам бериб туришарди. Лекин бир марта нохуш воқеа ҳам содир бўлди.

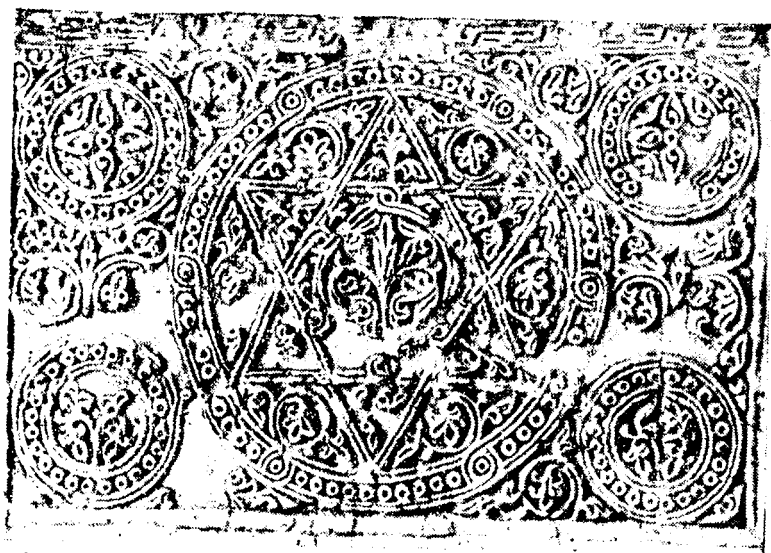
Ганч панелли зал АБ кесмасида.

Бир кунни жанубий девордаги панелни хонанинг бурчагидан эшик устунигача тозалаб қўйган эдик. Кун кеч бўлиб қолди. Панел ниҳоятда яхши турган эди. Панелнинг ўртасида олти қиррали юлдуз, бурчакларида эса тўртта донра шаклидаги нақш солинган эди. Нақшлар бир-бирига ўхшамаган. Аввалгиларидан ҳам фарқ қилар эди. Нам тортиб қолган ганч кечаси билан шамоллаб қуриши учун шундоқлигича қолдирдик. Эртасига панелни қисмларга бўлиб, музейга олиб кетмоқчи эдик. Эртасига келсак, деворни кимдир темир таёқ билан уриб, шундоқ ажойиб панелни майда-майда қилиб ташлашиб-

ди. Хунобимиз ошиб кетди. Яхшиямки, кечқурун панелни ўлчаб расмини қоғозга туширган эканман. Столяров ана шу расмга қараб, панелнинг қолган-қутган парчаларини йиғиштириб, уларни махсус тайёрланган ромга солиб, панелни тиклади. Шундай бўлмаганида, шундоқ ажойиб панель беному нишон кетарди. Буни қарангки, нодонларми ёки XX асрнинг ёввойиларими, тушуниб-тушунмайми, ёки атайлабми ажойиб ёдгорликни оёқ ости қилганлар.

Археологик қазийшлар чоғида биз Михаил Васильевич билан панелларни девордан ажратиб олишнинг бир қадар қийин бўлган усулини ишлаб чиқдик. Хом ғиштдан урилган қалин деворлар яхши турган бўлса ҳам, лекин ганч панел пастдан юқорига қараб ёки ҳар томонлама ёрилиб кетган, унинг устида ҳар хил ўт-ўланларнинг илдизи бор эди. Панеллар хом ғишт деворга яхши қовушмаган, уларни кўчирганда майдаланиб кетиши ҳеч гап эмас эди. Чунки ганч неча-неча юз йиллар ер остида ётиб, мўрт бўлиб қолган эди. Панелларни унча катта бўлмаган тўртбурчакларга бўлиб чиқишга қарор қилинди. Бу тўртбурчакнинг қирралари диаметрик нақш яъни гирихларни ўз ичига қамраб оларди. Шу тариқа панелни бўлак-бўлак қилиб олиб, уларни махсус яшиқларга солдик. Яшиқлар тагига қишиқ ва пахта солинган эди. Сўнгра ганч бўлакларига рақамлар ёзилиб, фанер қопқоғини қаттиқ ёпиб, музейга юбориб тура бердик. Михаил Васильевич ярим доира қўл арраси ясади. Академик С. Ф. Ольденбург уни Шарқий Туркистон экспедициясида будда фрескаларини кўчириб олувчи препарататор қилиб олиб кетмоқчи бўлганда, бундай арра яшашга уннаган экан.

Катта-катта ромлар ва кўпдан-кўп яшиқлар яшашга Гаврилич бош бўлди. Самарқанд область музейида нимаики яхши иш қилган бўлсак, ҳаммаси ана шу Гаврилич ёрдамида қилинган. Тимофей Гаврилович Алексеев асли фельдфебель ўтган. Пакана бўйли, бир оз муғомбир, озгингина бу чол ажойиб дурадгор эди, диди баланд, ёши ўтиб қолган бўлса ҳам ғайрати жўш уриб турарди, илм деб биз чекаётган азиятга у ҳам бажону дил хизмат қилишга тайёр эди. Тимофей Гаврилович рус аҳолиси яшайдиган шаҳарнинг нариги чеккасидан, яъни олди-сотди бозори бўладиган ердан Афросиёбга бир неча чақирим йўл босиб яёв келарди. У ҳар доим «ҳаммаси жойида бўлади», дейишни яхши кўрар эди. Лекин бу гал мен «камёб

Жанубий девор панелининг майда бўлақлардан тикланган қисми.

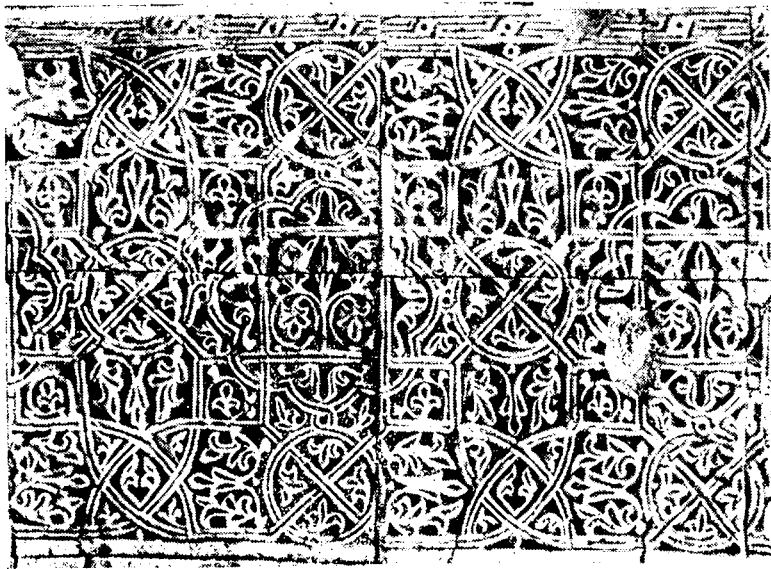
тахтани қаердан оламиз», деганимда, у юзини четга ўғириб: «Ҳозир ҳамма нарса халқники бўлиб қолди, бир амаллаб топамиз», деб қўйди. Бу ёғини Гавриличга ишониб топширдим. Хуллас яшиқлар ҳам, ром ҳам вақтида тайёр бўлди. Кейин билсам Гаврилич тахталарни ўзи парталарини ремонт қилиб берган мактаб директорининг ёрдами билан топган экан.

Панелларни кўчириб олиш кўп вақтни олди. Панель бўлақлари солинган яшиқларни фйитунларда ташишга ҳам юрагимиз бетламай турди. Уларнинг сениб, майдаланиб кетишидан кўрқардик. Уша кезлари самарқандликлар Афросиёбдан музейга эртадан кечгача қимматбаҳо археологик ашёлар ташишгаётганлигининг гувоҳи бўлдилар. Биз яшиқларни замбилларда таширдик. Мардикорлар билан ёнма-ён туриб, ўзимиз ҳам замбилларни кўтариб борардик. Олдинда мен борардим, ёнимда Михаил Васильевич, ундан кейин музейимиз қоровули соҳеқоли оппоқ оқариб кетган Петр Ионов. У Скобелев солдати бўлиб, Варна шаҳрини олишдаги иштироки учун Георгий ордени кавалери бўлган. Замбилларни бирпас ерга қўйиб дам олмоқчи бўлганимизда ишқибозлар бизни ўраб олишар эди. Савол-жавобларнинг кети узилмас-

ди. Саволларни мактаб ўқувчилари ва жангчилар, совет хизматчилари ва атторлар, ҳамма нарсани билишим керак, деб ўйловчи бекорчилар, постда турган милиционерлар беришарди. Баъзан замбиллар олдида идораларнинг экипажи ҳам тўхтарди. Турли-туман идораларнинг комиссарлари ҳам бизни саволга тутиб қолишарди.

1919 йилда археология ҳам, музей иши ҳам жуда баобрў бўлган. Қазув ишларининг бориши ҳаммани қизиқтирарди. Уша кезлари шаҳарда «гўё панелнинг бир тусини қасддан вайрон қилинган эмиш. Панелнинг бўлак қисмлари ҳам уларни яшиқларга жойланаётганда уваланиб кетган эмиш» деган узун қулоқ гап тарқалиб қолди. Шунда жамоатчилик бу овозларга бепарқ қарай олмади. Рассом О. Татевосян раҳбарлигида махсус комиссия тузилди. Бу комиссияга В. Л. Вяткин, археология ишқибози Б. Н. Кастальский, касаба союз ва бир қанча давлат идораларининг вакиллари кирган эди. Комиссиянинг ҳамма аъзолари ҳам археологик тадқиқотлар бобида баобрў одамлар эмас эди. Лекин ҳаммасининг эътиқоди бир бўлиб, ишлар яхшироқ кетиши, хатоликлар бўлмаслиги, халқ мулки бўлган ёдгорликларга зиён-заҳмат етмаслиги учун ҳаракат қилардилар. Кейинчалик маълум бўлишича қазишмалар пайтида қатнашган кишилардан баъзи бирлари сарой қолдиқлари қазилаяптими ёки қабр қазилаяптими, ҳатто шуни ҳам аниқ тасаввур қилолмаган. Шундан анча вақт ўтгандан кейин академик В. В. Бартольд юқорида зикр этилган комиссия аъзоларидан бири билан суҳбатда: «панеллар ташиб кетилаётганда бинога зарар етди дейишган эди, лекин ҳақиқатда бундай бўлмаган эди, бўлиши ҳам мумкин эмас эди», деб ёзди.

29 августда дала ишлари тугади. Панель бўлақларга бўлиниб, музейга олиб келинди. Самарқандда биринчи қишлоқ хўжалик виставкасининг очилишига шарқий девордан олинган панелнинг икки панноси ромларга солиниб ўрнатиб қўйилди ва бу экспонат фан бўлимининг кўрки бўлди. Музейга келувчилар ҳам кўпайиб кетди. Рассом М. В. Столяров бир неча ой тиним билмай ишладди. Шу тариқа панелнинг ҳамма қисмлари йиғилди. Лекин рассом панел бўлақларини батамом реставрация қилолмади. Бугун энди унга боғлиқ бўлмай қолган эди. Лекин панелларни девордан кўчириб олишда қўллаган усулимиз уларни Афросиёбдан музейга омон-эсон олиб

Шарқий девор ўртасидаги панелнинг бир қисми.

келми ва қайтадан тиклаш имконини берди. Бу ўринда иккинчи бир воқеани эслаб ўтиш ўринли. Бизнинг қазув ишларимиздан кейин бир неча йил ўтгач, Афросиёда панелни кўчириб олмоқчи бўлиб бошқа усул қўллаганларида муваффақиятли чиқмади. Оқибатда Самарқанд музейи бир нечта яшикларга солинган ганч бўлакларига эга бўлиб қолди, холос. Меҳроб нақшлари ва панелнинг кўпгина қисми кўчиришда нотўғри усул қўлланилгани учун беному нишон йўқолди. Буларни албатта қайтадан тиклаб бўлмади.

1919 йилда қазиб очилган ва кўчириб олинган панелнинг тарихи қизиқ бўлди. Кўргазма очилишига Тошкентдан меҳмонлар келди. Улар орасида археология ишқибози В. Э. фон Эгерт ва Мирзо Иброҳим ҳам бор эди. Мирзо Иброҳим олим ниқобидаги қаллоб эди. У зардуштий оссуарийларидаги арча новдаларини эслатувчи нақшли ёзувларни ўқидим, улар гўё мушажар хати билан ёзилган таъзиялар экан, деб жар солиб юрди. Самарқанд музейининг илмий мажлисларидан бирида В. Э. фон Эгерт ва Мирзо Иброҳим Афросиёб панелидаги орнаментларнинг гўё ичига битилган хатларни «ўқиймиз» деб

сўзга чиқдилар. Лекин Мирзо Иброҳимнинг қаллоблиги аён бўлиб қолди. Мирзо Иброҳим чор-ночор «кашфиётидан» воз кечишга мажбур бўлди. В. Э. фон Эгерт эса буни мажлис протокоliga ёзиб қўйишни талаб қилди. Чунки, Мирзо Иброҳим ўз «кашфиётидан» воз кечар экан, бу ҳолда музейдаги янги экспонатга битилган сирли ёзувларни биринчи бўлиб ўқиш шарафига В. Э. фон Эгерт муяссар бўлган киши бўлади.

Мажлис тугаганда Тошкентдан келган археология ишқибози француз И. А. Кастанье мугомбирлик қилиб: «Менга битта панель суратидан берсангиз», — деб қолди. Райини қайтаролмасдан, унга фотосуратдан бердим. Лекин буни матбуотда эълон қилмайсиз, деб тайинладим. И. Кастанье Парижга бориб қолганидан кейин «йўл узоқ, шунча вақт ўтиб кетди» деган хаёл билан ваъдасида турмай фотосуратни матбуотда чиқариб юборди.

Шундан бир неча йил ўтгач, собиқ австрия-венгрия ҳарбий асри архитектор Ю. Смоликнинг Самарқанднинг Темур даври ёдгорликлари тўғрисидаги асари Венада босилиб чиқди. 1928 йилда чоп этилган бу китобда Афросиёбдан биз топган панелдан олинган панно сурати ҳам бор эди. Бу суратни Смоликнинг ўзи чизган эди. Қазув ишлари ҳақида мен ёзган қўл ёзма ҳисобот ҳам Самарқанд қишлоқ хўжалик кўрғазмасининг архиви билан биргаликда йўқолиб кетган бўлса керак. Лекин ҳар қалай ўша пайтдаги ёзувларим ва чизмаларимнинг бир қисми сақланиб қолган. Самарқанд музейидаги экспонатларнинг дам у ёққа, дам бу ёққа кўчирилиши оқибатида панелнинг бир қисми йўқолиб кетди, қолганларини авайлаб асраш керак. Лекин ёдгорликларнинг маданий-тарихий ва бадиий қиймати йўқолгани йўқ. Бу панелни Б. П. Денике, Г. А. Пугаченкова, Л. И. Ремпель сингари тадқиқотчилар ўрганиб, матбуотда эълон қилиб келмоқдалар.

Панелни қазиб олиш ўз вақтида бошқа аҳамият ҳам касб этди. Бизнинг қазув ишларимиз кейинги археологик тадқиқотлар учун ҳам туртки бўлган бўлса ажаб эмас.

Мен бу иш билан шуғулланганимда беихтиёр бир савол кўндаланг бўлиб тураверди. Хўш, биз панелни кўчириб олган хона ҳам кирадиган ана шу бинолар комплексини нима учун будда монастри, манхей хонақоҳи ёки Тамғачхон Иброҳим саройи деб аташимиз керак?

Гарбий деворда сақланиб қолган панель бўлаги.

IX—X асрга мансуб бўлган кулолчилик буюмларининг қолдиқлари, пишиқ гиштдан ишланган хоналар полидан топилган сомонийлар династияси даврига оид мис тангалар, ўша давр учун бир қадар катта бўлган қабулхона, унга бешта эшик очилганлиги ва ганч панель ва фриз билан безатилганлиги, ён-атрофдаги чиройли нақшлар солинган ҳамда ганч паннолар билан безатилган хоналар—бу аломатларнинг ҳаммаси ана шу иншоот сомонийларнинг саройи бўлганидан далолат бермайдими? Бу ҳақда араб тарихчиси ибн Ҳайкал ҳам гапириб ўтмаганми?

Ҳайкалнинг ёзишига қараганда бу сарой X асрга оид бўлиб Самарқанд шахристонининг ичкарасида, Асфизар маҳалласида бўлган. В. Л. Вяткин менинг тахминимни эшитиб, далил-исботсиз, бўлмаган гап деб қўйган эди. Лекин мени фактлар билан ишонтиролмаган эди. Мен қазув ишлари ҳақида ҳисобот ёзганимда топилган иншоотни тўғридан-тўғри, «Тамғачхон Иброҳим саройи» деб ёзмадим. Балки «Тамғачхон Иброҳим саройи деб тахмин қилинади» деб ёздим. В. Л. Вяткин шундай деган эди. Мен эса устозимнинг раъйига қараб иш қўрган эдим. Бирмунча вақт ўтгандан кейин менинг тахминимни В. В. Бартольд қўллаб-қувватлади. У ҳам қазиб олинаётган

Жануби-шарқий бурчакдаги шарқий девор панели.

иморат Қорахонийлар ҳукмронининг саройи бўлганига шубҳа билан қаради. Туркистонга сафари ҳақида 1929 йилда ёзган ҳисоботида у шуни таъкидлаган эди.

Биз очган иншоотнинг ғишт билан териб чиқилган поли қатма-қат бўлиб, иккинчи пол—ер пол ҳам бор эди. Фикримизча, бу иншоотда кўп яшалганлигидан далолат беради. Бу иморатдан кейинчалик бошқа мақсадларда ҳам фойдаланилган бўлса керак, чунки учта эшик ўрни уриб ташланган. Қабулхона эса девор билан иккинга бўлинган. Бу девор 9×4, 5×1, 75 вершок ҳажмидаги хом ғиштлар билан уриб чиқилган. Қабулхонанинг деворлари ҳам ана шунга ўхшаб кетадиган ғиштлардан кўтарилгандир. Шундан сўнг қандайдир сабаблар билан иморат ташлаб қўйилган. Бир вақтлар қабулхона ва унга шарқ томондан туташиб кетадиган хоналарга қурилишдан чиққан ахлат ташлаб юборилган. Шундан кейин бу ернинг таги текислашиб, устахоналар қилинган бўлса ҳам ажаб эмас. Чунки унча катта бўлмаган хоналардан бирини биз мис куюндилари ва металл эритадиган гилвата идиш топдик. Юқоридаги маданий қатламда қурилган иморатлар илгариги, пастки иморатларнинг режаларига мутлақо эътибор бермасдан солинган эди. Шу боисдан бўлса ке-

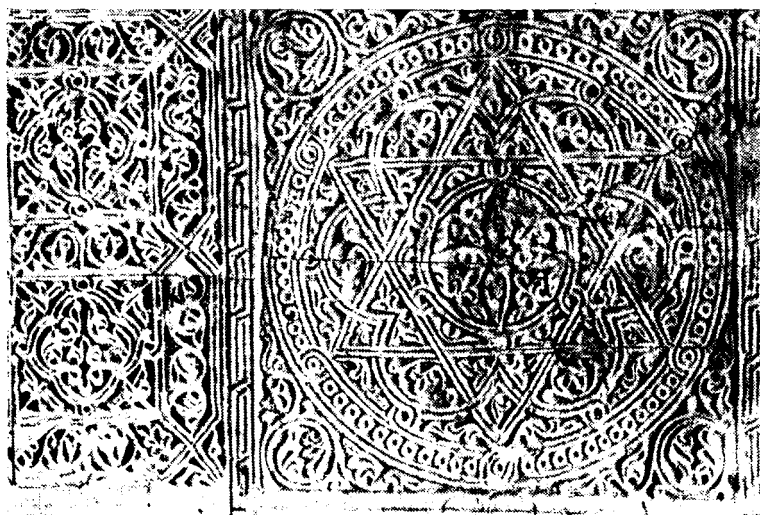
рак, янги деворлар эски деворларга 45 градусли бурчак ҳосил қилиб тушган. Худди ана шу иморатларда биз бешта ўра, яъни бадраф топдик. Бу ўраларнинг бири қабулхонанинг жануби-шарқий бурчагидан ўтган эди ва уни қазиётганда ганч нақшлар солинган деворни қисман бузишга тўғри келди. Ва ниҳоят, Шаҳристон ташлаб қўйилган даврга, яъни мўғул истилосидан кейинги даврга яна учта қабр мансубдир. Бу қабрлар қабулхона ўртасида учради. Улар қабулхонанинг пишиқ ғиштдан териб чиқилган дастлабки полидан 0,75 саржин юқорида эди.

Афросиёбдаги қазишмалар пайтида ҳаётимда биринчи бор ёдгорликларни идрок этар эканман, уларнинг яшashi ва вайрон бўлиши кўз ўнгимдан шундоққина ўтди.

1919 йилги қазув ишлари бораётган пайтда мен қитдек «шўхлик» ҳам қилган эдим. Одатда қазиш ишлари иморатнинг дурустгина поли очилгандан кейин тўхтатилади. Мен эса ғишт поли очилганидан кейин ҳам қазиё бошладим. Натижада, деворлар остида пойдевор йўқлигини аниқладим. Фақат Чўпонотанинг тошлари аралашиб кетган шиббаланган тупроқ бор эди. Маданий қатламларнинг тарихини, сирини билишга ҳаракат қилиб ҳамда иш учун жавобгар одам тариқасида ер қатламларини синчковлик билан назардан ўтказиб, шунга қаноат ҳосил қилдимки, ҳали биз ер қаъридаги тупроқ пайдо бўлиш жараёнларини яхши билмас эканмиз. Одамларнинг ҳам ҳаёти билан боғланган умуртқалилар ва умуртқасизлар фаолиятини чуқурроқ билишимиз лозимлигини ўйлаб қолдим. Чунки бу қатлам антропоген қатлами эди. Қалбимда бирон-бир топилма кетидан қувиб қазиш ишларига ружу қилинган эски услубга қарши кураш қўзғалди. Ҳақиқатда ҳам Ўрта Осиёда илгари бўлган кўпдан-кўп қазувлар иморатларни ёки қабрларни тупроқдан тозалаб, археологик объектлар ёки қачонлардир дафн этилган марҳумларнинг суягини олишдан иборат эди холос.

1919 йилдаги қазув ишлари пайтида ҳам маблағ озлиги, ҳам вақт зиқлиги сабабли чуқурроқ қазий олмадик.

— Афсус, минг афсуски, биз фақат топилмаларни қазияпмиз,— деб юрагимни ёрдим бир куни Павел Андреевич Влагошевскийга. Бу вақтда панелни чиқариб олган эдик, ишлар ҳам тўхтаганиди. Павел Андреевич эса онла-

Шимол-шарқий бурчақтаги шарқий девор панели.

мизнинг қадрдонни, медицина фанлари доктори эди. Мен Павел Андреевичга: «Устозим мени тушунмаяпти, агар яна бирон-бир ерда қазув ишларига бош бўладиган бўлсам, хандақлар қаздирмайман, балки катта майдонни сидирғасига қаздираман. Чунки ҳашаротлар, ҳайвонлар ва ўсимликлар қолдирадиган изларни ҳам тушунганимиз лозим», — деганим эсимда.

Менга энтомологиядан сабоқ бераётган бу кекса врач дилимдагини тушунди ва қўлидан келган ёрдамни аямаслигини айтди.

Ҳаётимдаги биринчи мустақил археологик дала тадқиқоти бутун умрга татийдиган ёрқин таассурот қолдирди. Биринчи тадқиқот менинг бутун илмий-тадқиқот фаолиятимга муҳр босди. Урта Осиё илмий-археология мактабининг методикаси усулларини яратишда кўмаклашди.

МУНДАРИЖА

Самарқанд областида Бянайман оссуарийларининг топилиши.	4
Рус идорасининг манфаатини кўзлаб	14
Совет ҳокимияти йилларида Самарқанднинг Афросиёбида ўт- казилган биринчи археологик қазилар	19

На узбекском языке

*Михаил Евгеньевич Массон
доктор исторических наук*

ТРИ ЭПИЗОДА, СВЯЗАННЫЕ С САМАРКАНДСКИМИ ПАМЯТНИКАМИ СТАРИНЫ

Издательство «Узбекистан» — 1973 — Ташкент

Таржимон — *А. Абдуқодиров*
Редактор — *М. Сиддиқова*
Бадний редактор — *Н. Н. Пирогов*
Техник. редактор — *С. Собирова*
Корректорлар — *З. Мўминова, И. Аҳмедов*

Теришга берилди 7/IX 1972 й. Босишга рухсат этилди. 9/1 1973 й.
Формати 84×108^{1/32} Бос. л. 1,25. Шартли бос. л. 2,1. Нашр л. 2,1
Тиражи 2500. № 1. «Узбекистон» нашриёти. Тошкент, Навоий кўчаси, 30.
Шартнома № 166—72.

ЎзССР Министрлар Советининг нашриётлар, полиграфия ва китоб савдоси
ишлари Давлат комитетининг 6-босмаҳонасида босилди.
Ташкент, Т. Шевченко, 52. Заказ № 4678. Баҳоси 7 т.